

Töredékek egy 15. századi zágrábi antifonáléból* (Gilányi Gabriella)

A tanulmányban szereplő kódextöredékek 2022-ben kerültek napvilágra zágrábi könyvgyűjteményekből.¹ Az alábbiakban a töredékek liturgikus-zenei és gregorián paleográfiai elemzése alapján teszünk kísérletet az anyakódex provenienciájának föltárására.²

F1105, csonka bifólió, Zágráb/Zagreb, Knjižnica franjevačkog samostana, Kaptol (Ferences Kolostor Könyvtára), A-V-179 borítója³

A töredéket hordozó kötet előzéklapja possesszorként a zágrábi ferences kolostort nevezi meg és ezt pecsét is megerősíti. A lefejtetlen bifólió első levelének verzóján a július 22-i Mária Magdolna zsoltosza (*Dum Redemptoris nostri*) matutínuma olvasható. A Mária Magdolna officiumciklus összeállítását nagyfokú variabilitás jellemzi, változatok akár ugyanazon a hagyományon belül is megjelenhettek.

A tetején és a szélén levágott bifólión nyolc kotta- és szövegsor látszik. Az első levélen a teljes tükörszélesség feltárul, mivel a sorok vége a könyv gerincére került. A töredéken elsőként a *Hanc vero quam Lucas* responzórium azonosítható, az ének kezdete elveszett. A tételt egy jól megragadható, közép-európai forráskörben jegyzi a CANTUS adatbázis, délnémet, lengyel, cseh és magyar találatokkal (A-KN 1012, A-KN 589, PL-KIk 1, D-FUI Aa 55, GB-Ob Laud Misc. 284, TR-Itks 42).⁴ A verzus eleje is látszik: a szokásos *Videns haec phariseus* csatlakozik a responzórium főrészhez. A következő responzórium – *Accessit ad pedes* – kottás incipittel szerepel, valószínűleg azért, mert az anyakódexben korábban, az első vesperás responsorium prolixumaként már megjelent (így hagyományozódott az esztergomi rítusban is). Ez a feltételezett „elővételezés” általában segít a liturgikus hely azonosításában, hiszen a vesperásban többnyire a matutínum utolsó responzóriumát írták elő, illetve a matutínum (olykor számfölötti) utolsó tételeként jegyezték le a vesperás (vesperások) responzóriumát. Töredékünk azonban

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az MTA „Lendület” Digitális Zenei Fragmentológia Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ A töredékeket Szoliva Gábor fedezte föl a zágrábi Érseki Szeminárium és a Ferences Kolostor könyvtárában 2022-ben.

² A kéziratok teljeskörű elemzése (az adott fragmentumra vonatkozó összes adattal és a töredéken olvasható anyag részletes ismertetésével) a *Fragmenta Manuscriptorum Musicalium Hungariae Medievalis honlapon* érhető el, a linkeket lásd az adott levélnél.

³ Lásd <http://fragmenta.zti.hu/fl1105-antiphonale-s-15-16-1-csonka-bifolio-zagrab-zagreb-knjiznica-franjevacog-samostana-kaptol-a-v-179-boritoja/> Tanulmányunk a link alatt található elemzés javított/kiegészített változata.

⁴ Lásd <https://cantus.uwaterloo.ca/search?t=Hanc+vero+quam.>

szabálytalanabb megoldásra világít rá. A *Satagebat igitur Martha soror* antifóna a következő tétel. Bármilyen változatos is, a Mária Magdolna-zsolozsma laudese soha nem kezdődik ezzel az énekkel. Nem gondolhatunk másra, minthogy matutínium-antifónáról van szó, s így ebben az esetben feltehetően hátrébb járunk a zsolozsmában: nem a teljes matutínium, hanem csak a második nokturnus végén, a harmadik nokturnus első antifónájánál, még ha kissé szokatlannak is tűnik, hogy így a hatodik responzórium kerül át a vesperásba. A szűkebb esztergomi hagyományban a *Satagebat* nem jelenik meg, ott a matutínium *Ploremus coram Domino* invitatória után egy másik tételválogatás jön (N1 a1 *Rogabat Iesum quidam* etc.)⁵

A töredéken látható összeállítás önálló változatként három, feltehetően a Szepességéről származó breviáriumban bukkan fel (Alba Iulia, Bibliotheca Batthyanaeum, R. II. 46, R. II. 94; Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 63.74.I.C): e források az esztergomi főhagyományból szintén hiányzó *Satagebat*ot is előírják. A magyarországi rítusterületek forrásai közül a *Satagebat* a zágrábi rítus matutíniumában jelenik meg (ill. Erdélyben a laudes harmadik antifónájaként), sőt, a 14–15. századi kalocsa-zágrábi breviáriumok egy bizonyos körében (Zágráb: HR-Za I.c. 42, HR-Zmk MR 104, Kalocsa: H-Bn Clmae 33, HR-Zmk MR 43, I-Rvat Ottob. Lat. 667) a tételek válogatása és elrendezése pontosan megegyezik a töredéken fennmaradt zsolozsmarészlettel.⁶ A fragmentumon látható megoldás egyrészt a Mária Magdolna história képlékeny énekválasztására és az azonos hagyományon belüli megosztottságára, másrészt – a töredék őrzőhelye alapján – az altradíciók, mindenekelőtt Zágráb felé irányítja figyelmünket.

A bifólió második lapján (feltehetően a rektón) az augusztus 3-i Inventio Stephani ünnep zsolozsmarészlete látható. Az írástükör nem teljes. A *Luciano venerabili*-historia, Stephan von Lüttich munkája, a magyar hagyományon belül a kalocsa-zágrábi rítusban mutatható ki következetesen, már a 13. századi zágrábi breviáriumban is (Zagreb, Metropolitanska Knjižnica, MR 67). Esztergomban viszont csak késői breviáriumok dokumentálják. (A zágrábi és kalocsai adatokat lásd Kovács Andrea, CAO-ECE VI/B Kalocsa-Zagreb. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 2008, 73). Esztergomban két forrás kivételével – Bécs, ÖNB, Vindob. Pal. 1481; New York, Pierpont Morgan Library, MAG. 7 – minden 15. századi breviáriumban megtalálható.⁷

Vörös kapitális indítja a *Luciano venerabili* tételt, ahogy az imént a *Satagebat*-ot, jelezvén a tétel műfaját és indító pozícióját: mindkét esetben egy matutínium-antifónasorozat első darabjáról van szó. A második-harmadik antifóna a megszokott rendben követi egymást: *Dum adhuc*

⁵ Lásd Kovács Andrea ed., *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae V/B Esztergom (Strigonium)* (Budapest, Zenetudományi Intézet, 2006), 114.

⁶ Lásd Kovács Andrea ed., *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae VI/B Kalocsa-Zagreb* (Budapest, Zenetudományi Intézet, 2008), 108.

⁷ Kovács Andrea, *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae V/B Esztergom (Strigonium)*, 73.

paene, Vidit igitur assistere, ahogy a töredék utolsó, csonka sorában a matutínium első responzóriuma, a *Beatus Gamaliel doctoris* részlete is. A tételsor megfelel a széles körben elterjedt összeállításnak, a töredék provenienciájának azonosítása legfeljebb az ünnep stabil helye miatt visz közelebb Zágrábhöz.

A pergamenről feltáruló kottairás tagolt, hagyományörző notáció, melynek gyökerei a középkori esztergomi hangjelzéshez nyúlnak vissza. Egyszerre tapintható e notáció háttérében a 14. század második felétől divatos kurzív magyar kottairás és a gotizáló írástechnika befolyása. A régi kötött struktúrák elemeikre esnek szét – ilyen a *pes*, *torculus*, *porrectus*. A késői tagolt esztergomi írásokhoz képest azonban néhány egyedi apróság is szemet szúr. A *scandicus*ban a középső hangot jelző vonás vagy a *pes* száreleme jellemzően kissé balra döntve szerepel, ez különleges karaktert kölcsönöz az írásképeknek: szokatlan, mondhatni helyi műhelyre utaló jegy.

A *clivis* a másik árulkodó jel: ugyan archaikusan kötött, de nem a megszokott derékszögű alakzat, ehelyett a felső elem ferdén fekszik fel a vonalra, azaz nagyobb szöveget zár be az alsó szárelemmel. Kisebb hangközlépés esetében a ferde „kalap” megnyúlik, kvartnál és főleg kvintnél viszont egészen megrövidül. A *clivis* sajátos formáját szintén az esztergomi főhagyománytól távolabbi, helybéli gyakorlat nyomaként értelmezhetjük. Figyelmet érdemelnek a hajlékony ki- és befutóvonalak, amelyek sajátosan kerekded jelleget kölcsönöznek pl. a *clivis*nek. A jel lezárása nem kiforrott, a finom hajszálvonalas kifuttatás helyett egyszer-egyszer z-alakzat látható, határozott, vastag vonalú, hosszúkás neumalezárással. Az esztergomi hagyománytól eltérően a *climacus* és összetételei minden esetben önálló punctumból indulnak ki, és a pontsor ferde dőlésszögű. A hangok korabeli méretei miatt ez az írásirány nem szokatlan a 15. században, sőt, a magyar gótikus keveréknotációk egyik általános attribútuma. Ugyanakkor a három jegy együttese (szárirány, *clivis* dőlésszöge, *climacus* szerkezete és iránya) figyelemre méltó támpontot jelent a hasonló töredékek azonosításában.

F1106, csonka bifólió, Zágráb/Zagreb, Knjižnica franjevačkog samostana, Kaptol (Ferences Kolostor Könyvtára), A-V-180 borítója⁸

A zágrábi ferences kolostor könyvtárában őrzött A-V-180 jelzetű hordozókönyvet ugyanannak az antifonálénak egy bifóliójába kötötték, mint amely az A-V-179 jelzetű nyomtatvány borítójaként maradt fenn: kétségtelen, hogy a két rész összetartozik. Ráadásul a hordozók ugyanannak a nyomtatott műnek (Manuel Rodrigues, *Quaestiones regulares, et canonicae in quibus utriusque iuris...*, 1611) egymást követő (első és második) kötetei. Feltehetően ugyanott látták el

⁸ Lásd <http://fragmenta.zti.hu/f1106-antiphonale-s-15-16-1-csonka-bifolio-zagrab-zagreb-knjiznica-franjevacog-samostana-kaptol-a-v-180-boritoja/>

őket pergamen borítóval – nagy eséllyel a jelenlegi őrzőhelyükön, ahonnan nem is kerültek el többé. Erre utal a többes és egybecsengő possesszorjelzés (beírás, bélyegző) és a folytatólagos számozás is. Talán egy könyvtárrevízió során kerülhetett sor a kötetek be-, vagy újrakötésére a kéznél lévő, elavult tartalmú liturgikus kódex pergamen bifólióiba; a középkori kéziratot szisztematikusan szétvágva, egymás után, sorban köthették rá a könyvekre. A lelet azért is izgalmas, mert az anyakódex újabb részének felbukkanása lehetőséget kínál arra, hogy igazoljuk, vagy cáfoljuk véleményünket (lásd az F 1105 leírását) a helybéli, zágrábi rítusú anyakódexről.

A bifólión az F 1105 töredéken is fennmaradt Mária Magdolna- és Inventio Stephani-zsolozsma egészül ki újabb részletekkel. A Mária Magdolna-história részletei az F 1105 esetében is sokatmondóak voltak, a matutínium 2–3. nokturnusának tételsorrendje és -választéka a 14–15. századi zágrábi liturgikus könyvek idevágó pontjaival egyezett, illetve néhány szepességi breviáriummal. Ez utóbbiak azonban csak részleges átfedést mutattak töredékünkkel. Az F 1106-on a *Septem ergo Maria daemonia* responsorium prolixum és annak verzusa, a *Quia semetipsam graviter* is olvasható a harmadik nokturnus első responsóriumaként, s ez különleges, hagyományjelző választásnak tűnik az összehasonlító források tükrében. A variábilis tételrendű históriában e responsorium előírása csak Kalocsa-Zágrábban stabil: az esztergomi főhagyományban nem találtuk meg (a szepességi breviáriumban sem).⁹ A responsorium nem terjedt el szélesebb körben, főleg délnémet liturgikus hagyományokból dokumentálható.¹⁰ A magyar tradícióban belül is megmutatkozó egyéni választás tehát eldönteni látszik a töredék anyakódexnek eredet-kérdését.

Az Inventio Stephani ünnep zsolozsmájának részlete tovább támogatja a zágrábi proveniencia gondolatát. Az F 1105 töredék tartalmánál kissé korábbi rész, az első vesperás részlete olvasható a levélen: responsorium és Magnificat-antifóna. Míg a lap alján szereplő *Ostendit sanctus Gamaliel* Magnificat-antifóna liturgikus pozíciója viszonylag egységes európai kitekintésben is, ez nem mondható el az itt látható *Cum scirem ego Gamaliel* responsóriumról. Az esztergomi források is bizonytalanul választanak ezen a ponton (a *Cum scirem* csak egy szepességi breviáriumban bukkan fel: Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 63.84.C), épp ezért meglepő, hogy a kalocsa-zágrábi forrásokban mennyire következetes a responsorium elhelyezése az első vesperásban.¹¹

⁹ Lásd Kovács Andrea ed., *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae V/B Esztergom (Strigonium)*, 117, 233.

¹⁰ Lásd <http://cantusindex.org/id/007638>.

¹¹ Kovács Andrea ed., *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae VI/B Kalocsa-Zagreb*, 91.

Az egykori anyakódex hangjelzésének F 1105-nél bemutatott jellegzetességeit itt is tanulmányozhatjuk, s ennek nyomán egyre erősebb a gyanúnk, hogy egy helybéli kottamásoló műhely saját hagyománya áll a notáció háttérében. A legfontosabb kiemelt neumaformák, a balra ferdülő szárelemek, a clivis nagy szöge és hosszának változatai a hangközlépés függvényében – e kottakép legszembeütőbb karakterisztikumai – felbukkannak további, eddig azonosítatlan forrásokon is, mindenekelőtt azon a teljes graduále-fólión, amelyet Fragm. 74 jelzettel a Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia (Hrvatska Akademija Znanosti i Umjetnosti) könyvtárában őriznek egy 1576-os regesztum borítójaként. Notáció szempontjából ide tartozónak véljük a zágrábi Városi Könyvtár ritkaságtára (Gradska knjižnica, Zbirka rara) antifonále-töredékét is (F 1113), amelynek hangjelzése az összes keresett finom neumaárnyalatot felsorakoztatja. E leletek nyomán egy olyan 15–16. századi zágrábi forráskör látszik kibontakozni, amely hiánypótló tanúja a szórványosan dokumentálható középkori zágrábi gregorián zsolozsmahagyománynak, és fogódzót adhat a forráscsoporthoz tartozó más leletek jövőbeli azonosításához.

F1118, csonka fólió, Zágráb/Zagreb, Nadbiskupsko bogoslovno sjemenište (Érseki Szeminárium), 3929 borítója¹²

A zágrábi érseki szeminárium antifonále-töredékének kottaképe feltűnő egyezést mutat azzal a két levéllel, amely a zágrábi ferences kolostor könyvtárában az A-V-179 és A-V-180 jelzetű őrzököteteket borítja (lásd F 1105, F 1106), s amelyből feltehetően a zágrábi Városi Könyvtár R-454 jelzetű hordozójának (F 1113) gerincét erősítő csík is származik. Tartalmilag F 1118 a temporáléhoz tartozik, rajta a novemberi, a prófétai könyvekből vett olvasmányokhoz énekelt két responzórium, valamint az invitatórium részletével, ugyanabból a zsolozsmából való tehát, amelynek további responzóriumait F 1113 őrzi. Az egyezés bizonyosan nem véletlen: a kodikológiai és zenei paleográfiai vizsgálat minden kétséget kizáróan bebizonyította, hogy a két töredék (F 1113 és F 1118) ugyanabból az antifonáléból való, a fóliók feltehetően egymás után következtek a kódexben. A szanktorale-részek kiállítása néhány ponton eltér: ott következetes a custoshasználat, míg F 1118-ban csak a 3. sor végén mutatható ki. Kisebbség a hangfejek és 1–2 milliméterrel a kottaszisztémák is. Különbözik a climacusok rajzolata is: a pontok a temporále-töredékeken kissé rendezetlenül sorakoznak egymás alatt; a szanktorále notációja e tekintetben is gondosabb-hajlékonyabb.

Az őrzökötet címlapján tulajdonosi bejegyzés áll: eszerint a könyv Vuchetich István, a neves kánonjogi doktor, zágrábi kanonok és császári prépost (1836-1894) birtokában volt.

¹² <http://fragmenta.zti.hu/f1118-antiphonale-s-15-16-1-csonka-folio-zagrab-zagreb-nadbiskupsko-bogoslovno-sjemeniste-erseki-szeminarium-3929-boritoja/>

A kötés körülményei homályba vesznek, de a többi zágrábi adat alapján joggal feltételezhetjük, hogy a műveletre egy helyi könyvkötő műhelyben került sor, s ahogy már korábban is láttuk, a kötéshez egy helyből származó, zágrábi rítusú antifonálét használtak fel. A notáció jellegzetességeit – nagy vonalakban – az F 1105 elemzésében mutattuk be, az újabb töredék esetében elsősorban a liturgikus-zenei tartalom kínált vizsgálnivalót. A zágrábi eredetet a másik két levél tanulmányozásakor az énekrend és -válogatás egyértelműen alátámasztotta. Jelenlegi fragmentumunk szerencsére szintén árulkodó zsolozsmarészt tartott fenn, jóllehet a temporáléban a proveniencijelző megoldások kevésbé látványosan mutatkoznak meg, mint a szentek zsolozsmáit őrző részben. A nyári-őszi évközi idő responzóriumsorozatainak élén álló némelyik invitatórium karakteresen eltér az egyes magyarországi liturgikus al hagyományokban. A központi esztergomi, valamint az erdélyi-váradai források többségében a közép-európai térség jellegzetes *Laudabilem virum* invitatóriuma szerepel a Historia Prophetarum responzóriumciklusának elején.¹³ A zágrábi kódexek ezzel szemben túlnyomórészt a *Regem Christum adoremus*-t illesztik a sorozat élére.¹⁴ Töredékünk is ez utóbbi megoldással él.¹⁵ A főlió tetején egy antifóna utolsó hangjait és a hozzá tartozó 1. tónusú zsolozsma differenciát betűzhetjük ki. Az antifónaszöveg végének *-ael* szótagja, valamint a tónus a *Deus Israel* végű *Sustinuimus pacem* antifónára utal, amely több zágrábi forrásban kerül a Magnificat-antifóna sorának legvégére.¹⁶

Összegzés

A hordozókötetek őrzőhelyei, a liturgikus tételek vizsgálata és a fejlett, ugyanakkor önálló jellegzetességeket is felmutató hangjelzés alapján egy zágrábi rítusú anyakódex állhat a töredékek háttérében. A temporále és szanktorále részek kottairása rendkívül hasonló, különbségek csupán a custos-használatban mutatkoznak – a szanktorále custos-kiírása következetesebb –, illetve kissé eltérőek a climacus pontsorai is. Míg a temporáléban csetlő-botló punctumok alkotják a jelet, a szanktoráléban a climacus rendezettebb, hangfejei valamivel kisebbek, s ettől a kottakép

¹³ Dobszay László ed., *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae V/A Esztergom / Strigonium (Temporale)*, Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 2004, 228, 276; Kovács Andrea ed., *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae VII/A Transylvania-Várad (Temporale)*, Budapest: MTA Zenetudományi Intézet – Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, 2010, 216.

¹⁴ Kovács Andrea ed., *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae CAO-ECE VI/A Kalocsa-Zagreb (Temporale)* (Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 2008), 120.

¹⁵ Erről a sajátos invitatóriumválasztásról és a zágrábi kivételről lásd Gilányi Gabriella, „Laudabilem virum, Adaperiat Dominus cor. Egy virtuális invitatórium-széria az őszi zsolozsmákban”, in Sz. Farkas Márta (szerk.), *Zenetudományi Dolgozatok 2006–2007* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 2007), 27–40; uő., „Liturgical and Musical Properization of Mode 2 Invitatories in the Autumn Matins”. *De musica disserenda* IX (2014/1–2): 123–137.

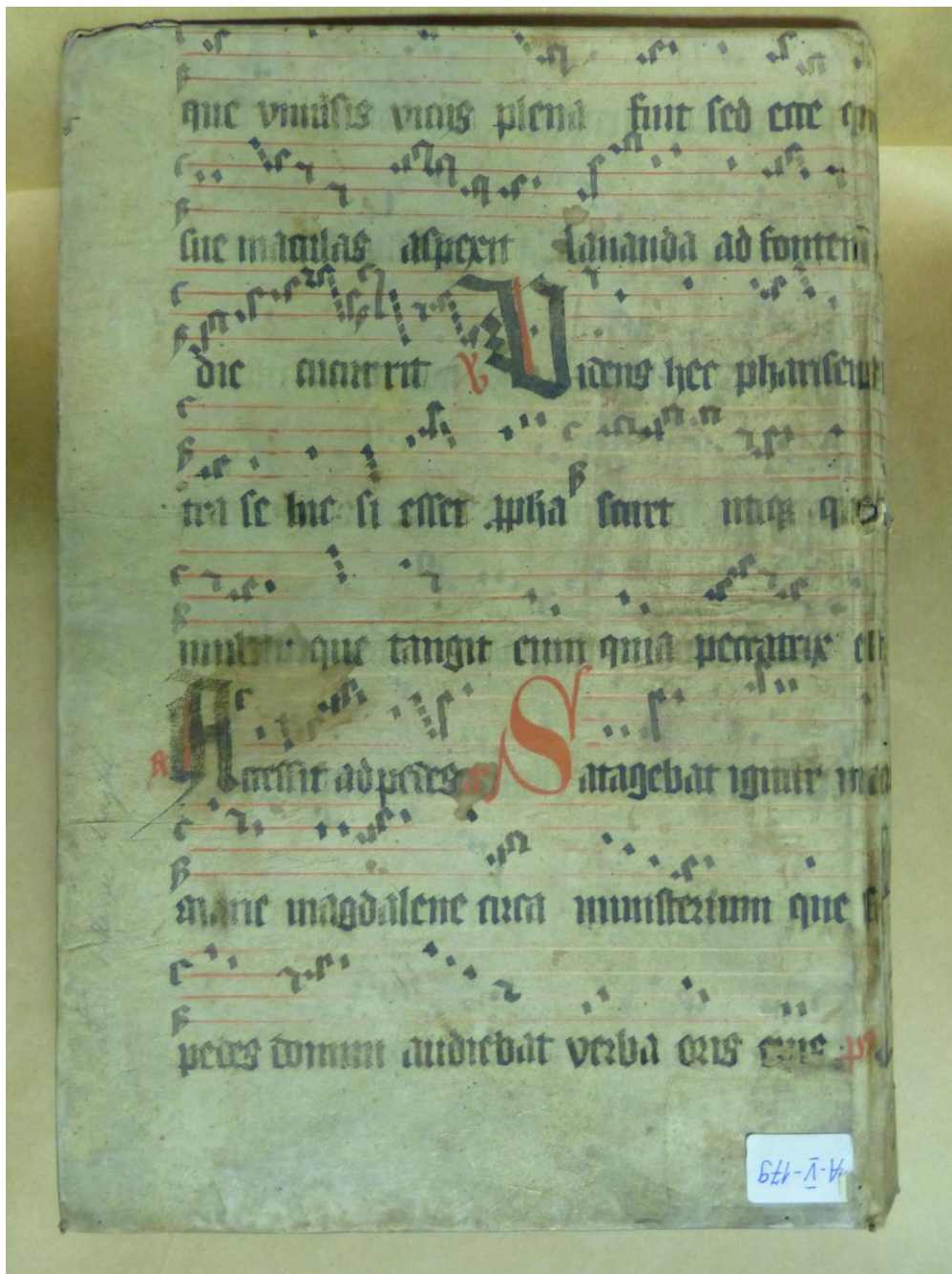
¹⁶ Kovács Andrea ed., *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae VI/A Kalocsa-Zagreb (Temporale)*, 121, 156.

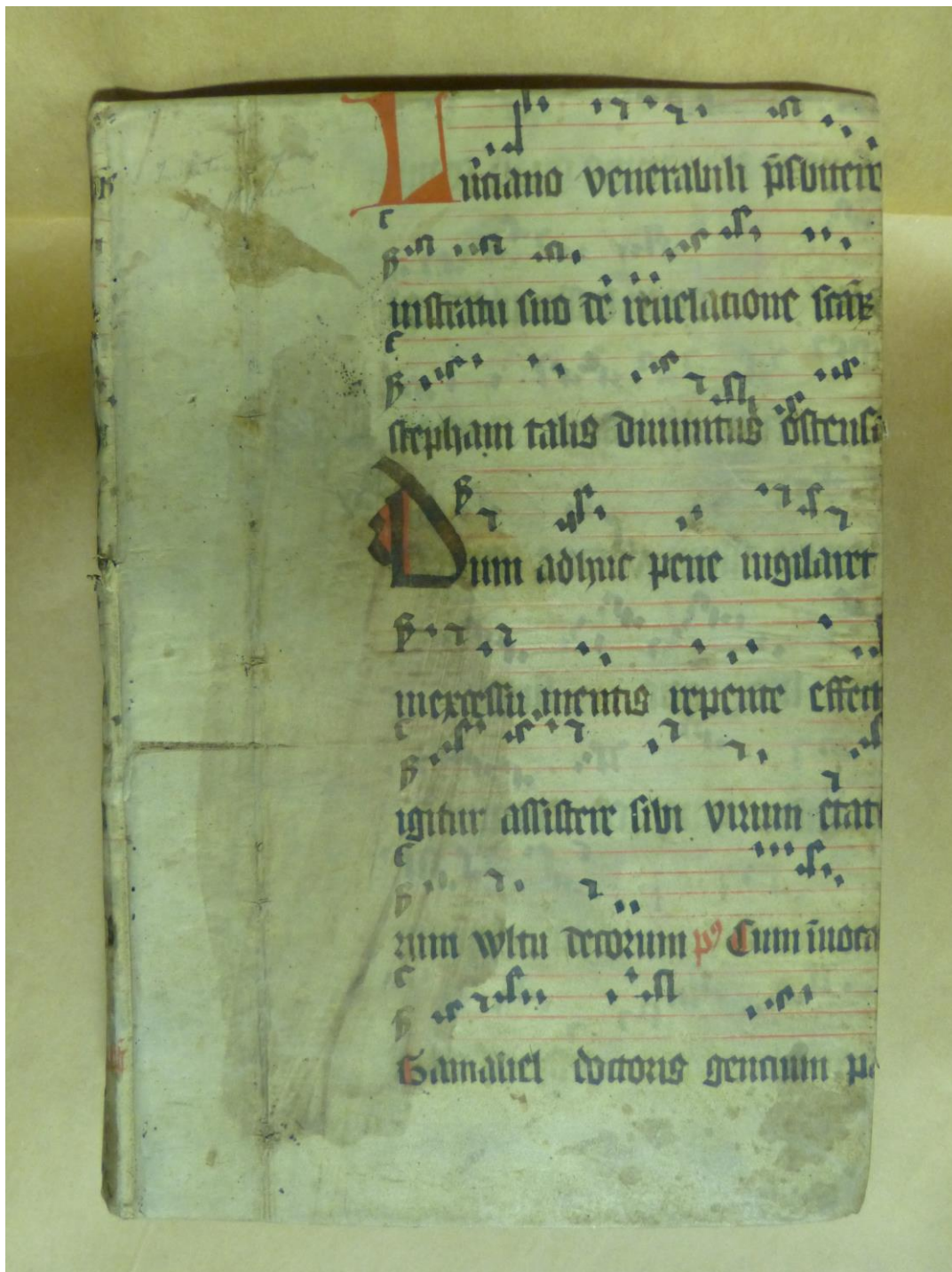
is rendezettebbnek-kerekdedebbnek tűnik. E benyomáshoz persze az is hozzájárul, hogy F 1105 és F 1106 tisztábban, teljesebben maradt fenn, mint a temporále-fragmentumok.

Nem teljesen bizonyos, hogy mind a négy töredéknek azonos volt a notátora. A másolásra ellenben biztosan ugyanabban a műhelyben került sor, hiszen ugyanazzal a kottairó modorral van dolgunk. Két-két töredék ugyanabból az anyakódexből származik, de nem zárhatjuk ki azt sem, hogy mind a négyet egyazon antifonáléból vágták ki.

Facsimile

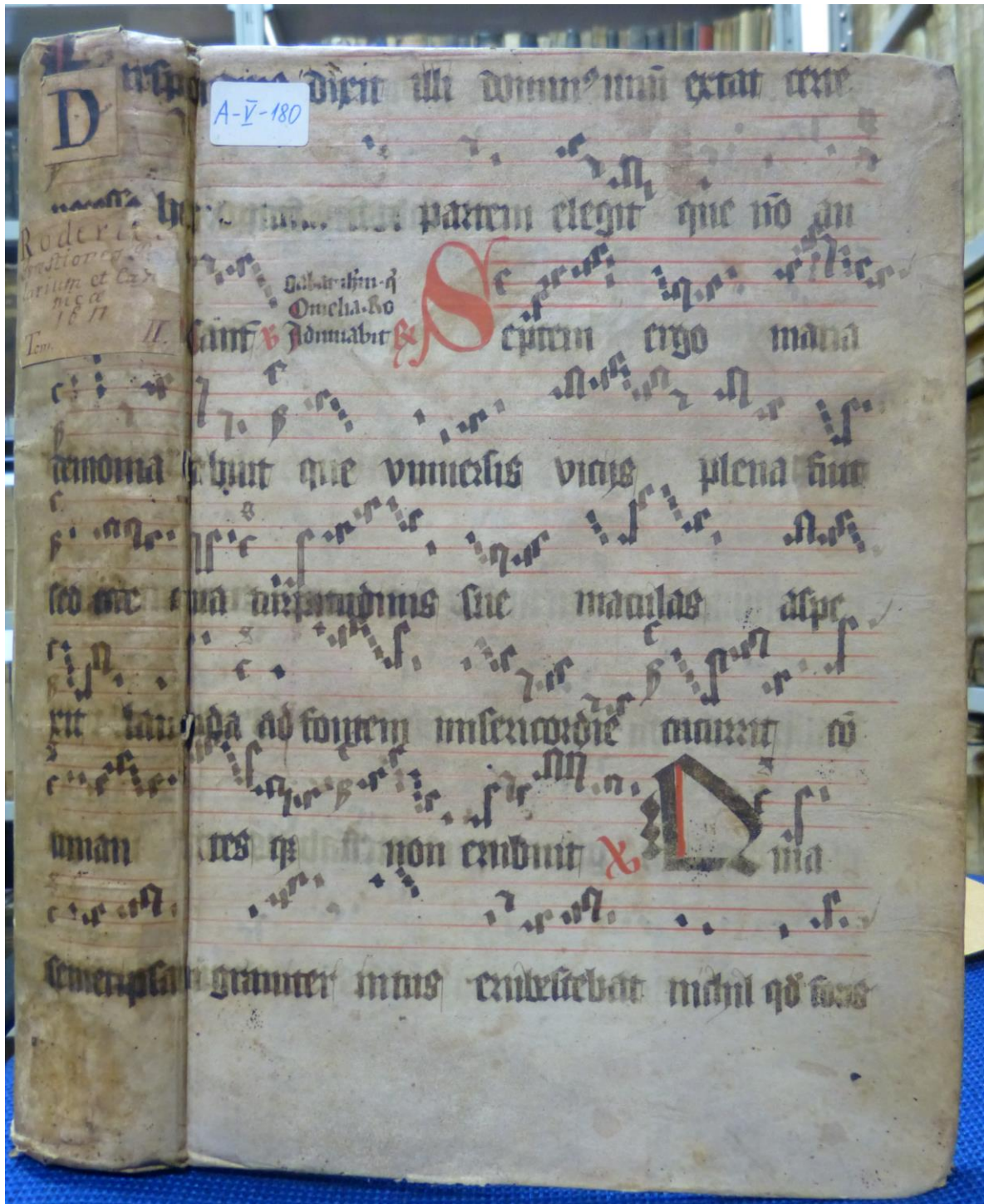
F 1105 Zágráb, Ferences Kolostor Könyvtára, A-V-179 borítója, f. 1v

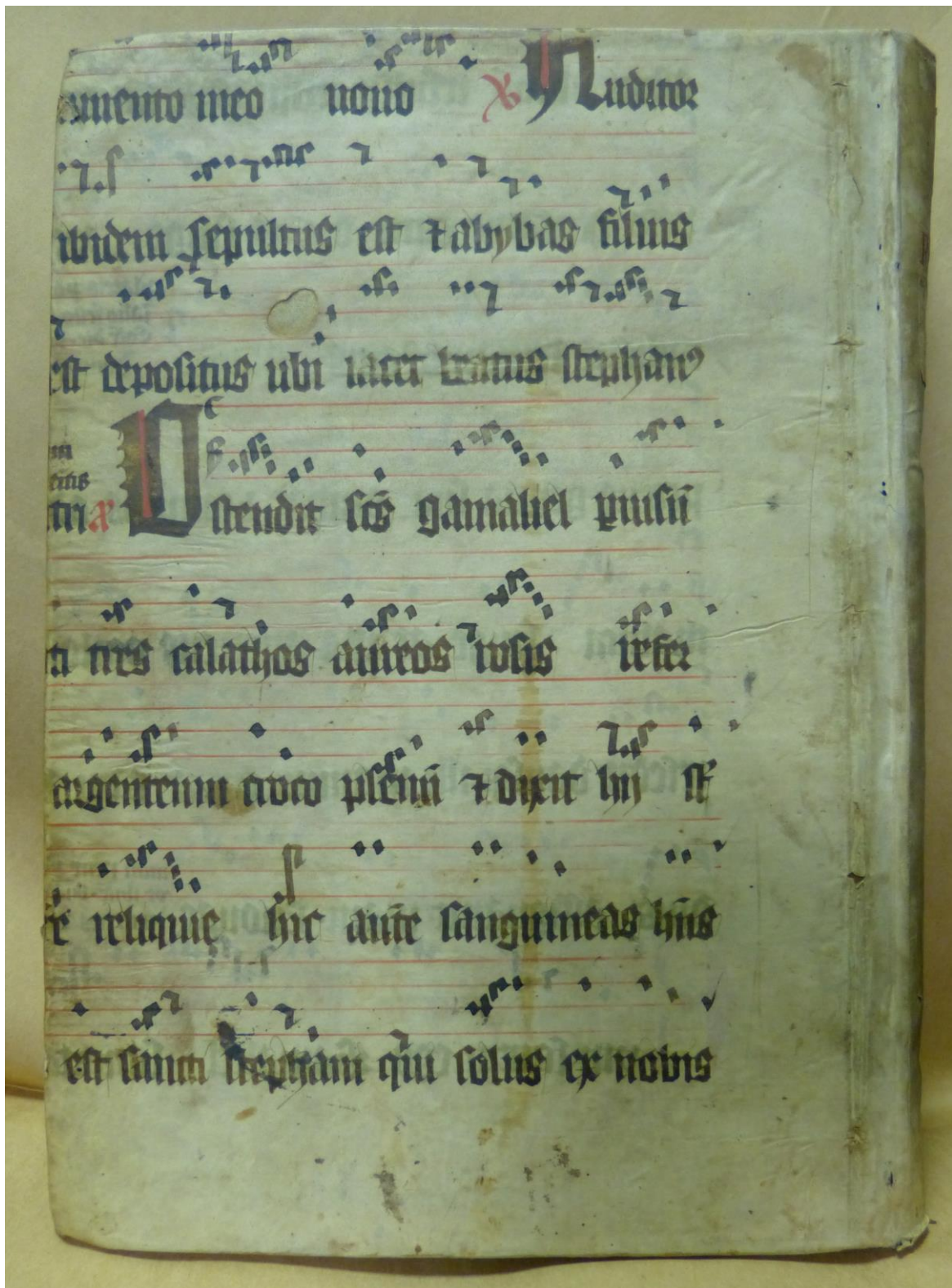

Luciano venerabili p[re]sente
instratu suo de reuelatione s[an]c[t]e
stephani talis diuinitus ostensa

Dum adhuc pene iugilaret
in excessu mentis repente effert
igitur assistere sibi virum crati
rum vltu decorum **C**um ino
Samuel doctoris genium p[er]

F1118, Zágráb, Érseki Szeminárium Könyvtára, 3929 borítója

